

"וְשַׁמְתִּי שֹׁמְרוֹן לְעֵי הַשָּׂדֶה... וְהִגַּרְתִּי לְגִי אֲבִינָה" (מיכה א:ו) – הסבר לתיאור של יוסף בן-מתתיהו את כיבוש שומרון על-ידי הורקנוס הראשון

רננה אילן

המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכאולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן

במאמר הזה ברצוני לבחון את התיאור של כיבוש העיר שומרון על-ידי יוחנן הורקנוס הראשון בכתבי יוסף בן-מתתיהו. אציע כיוון שונה מן המקובל לניתוח התיאור. לפי הצעתי, יש לראות בתיאור חלק בלתי נפרד ממערכת רחבה יותר של תיאורי אירועים המופיעים בכתבי יוסף בן-מתתיהו ובספר מקבים א. הניתוח של האירוע עוסק לא רק בכיבוש העיר שומרון, אלא במגמות כוללות יותר בספרות היהודית המתארת את התקופה החשמונאית.

תיאור הכיבוש של העיר שומרון אצל יוסף בן-מתתיהו

יוסף בן-מתתיהו מתאר את כיבוש העיר שומרון בידי יוחנן הורקנוס בקדמוניות (יג: 281) כדלקמן:

"וכך כבש הורקנוס את העיר לאחר שצר עליה שנה, ולא הסתפק בזה בלבד אלא מחה אותה כולה והניח לנחלי איתן לשטוף אותה, שכן הבקיעה עד כדי כך שנהפכה לערוצים, וניטלו ממנה הסימנים להיותה פעם עיר" (שליט, תשכ"ג, 99).

מבחינה טופוגרפית, התיאור מעורר תמיהות שכן מקומה של שומרון בהר ולא בעמק. יתרה מכך – שומרון ממוקמת בין שני יובלים של נחל שכס, אשר שניהם נחלי אכזב. לפיכך לא ברור כיצד יכלו "נחלי איתן" לשטוף את העיר ולהורסה עד כי "ניטלו ממנה הסימנים להיותה פעם עיר". שני ביטויים המופיעים בתיאור החורבן מעוררים את עיקר התמיהה: *χειμάροισ* אשר שליט (תשכ"ג) תרגם כ"נחלי איתן", והביטוי *χαράδρας*, שלפי שליט פירושו "נהפכה לערוצים".

פתרונות שונים הוצעו לתמיהות האלה. הבעיה הטופוגרפית הזאת שימשה בסיס לטענתו של בן-ציון לוריא (תשי"ד) שיש להחליף את העיר שומרון בעיר בית-שאן. עמדתו של לוריא לא הושפעה מתרגומו של אברהם שליט, שטרם ראה אור כאשר פרסם לוריא את מחקרו. בתרגום שהציע לוריא הוא פירש את המונח *χειμάροισ* כ"זרמי מים מן ההרים" ולא

כ"נחלי איתן", ולכאורה קטנה יותר התמיהה (אם כי כיצד יכולה עיר היושבת בהר להיחרב על-ידי זרמי מים המגיעים מן ההרים?). לוריא טען שמדובר בבית-שאן שכבש הורקנוס בעזרת הטיית נחלי איתן לעברה, והשם "בית-שאן" התחלף בתיאורו של יוסף בן-מתתיהו בשם "שומרון" (לוריא, תשי"ד, 124-126). יש לציין שאף כי הרעיון הזה אכן פותר את הבעיה הטופוגרפית, הוא דחוק ביותר. זאב ספראי התייחס לתיאור שתיאר יוסף בן-מתתיהו כאל הגזמה (ספראי, תש"ס; Safrai, 2000, 70-71).¹

לאחרונה, ניסה בצלאל בר-כוכבא לפתור את הבעיה בעזרת תרגום חדש של המקור היווני (בר-כוכבא, תשס"ג, 29-32). בר-כוכבא הראה במאמרו שהפירוש של המילה $\chiειμάρους$ אינו דווקא נחל או נהר (או זרמי מים מן ההרים, כתרגומו של לוריא), אף כי יוסף בן-מתתיהו מרבה להשתמש (פרט למקרה דגן) במילה הזאת במובן זרמי מים מן ההרים. בר-כוכבא טוען שכיוון שבמקרה שלפנינו הציטוט הוא מלשונו של ניקולאוס איש דמשק (רוב החוקרים רואים בחיבורו את המקור שציטט יוסף בן-מתתיהו), אל לנו להתפלא שבמקרה הזה קיים שימוש שונה מן הרגיל במילה זו בכתביו של יוסף בן-מתתיהו. לפי בר-כוכבא, פירוש המילה $\chiειμάρους$ הוא זרמי הגשמים של החורף. אשר לביטוי $μεταρροειν$, לדעת בר-כוכבא אין הכרח לפרשו דווקא כשינוי צורה, אלא כהרס וכהתמוטטות, והמילה $χαράδρας$ פירושה "גיא", "ואדי" ו"נחל". כיוון שכך, כאשר יוסף בן-מתתיהו כתב שהעיר $χαράδρας μεταρροειν$, סביר שרצה לומר: "קרסה אל הגאיות", ולא דווקא "הפכה לערוצים", כתרגומו של שליט (תשכ"ג). לפיכך, לשיטת בר-כוכבא, יש לתרגם את הכתוב כך:

"ובכן, הורקנוס כאשר לכד את העיר לאחר שצר (עליה משך) שנה, לא הסתפק רק בכך [בכיבושה], אלא 'העלים' אותה כליל כאשר חשף אותה (מילולית: בעשותו אותה חשופה) לזרמי הגשמים של החורף; שהרי לאחר שקעקע אותה [כלומר: את בתיה], עד כדי כך שקרסה אל הגאיות [אשר מסביב], ניטלו הימנה הסימנים שהייתה אי-פעם עיר".

לפי תרגומו של בר-כוכבא, העיר שומרון יכלה להיות בהר. עם זאת, יש לציין שמעבר לשאלות העולות ואי-ההתאמה בין דברי יוסף בן-מתתיהו לנתונים הטופוגרפיים של העיר, עולה גם השאלה לגבי אמינות התיאור, לאור הממצא הארכאולוגי. יוסף בן-מתתיהו כתב כי העיר נהרסה באופן מוחלט ונמחה כל זכר של העיר. אבל בחפירות שנערכו בסבסטיה, נמצאו חלקים נרחבים מן החומה, המתוארכים לאמצע המאה השנייה לפנה"ס לערך, וכן שרידים הלניסטיים קדומים יותר של העיר, המתוארכים למאה הרביעית לפנה"ס (בר"ג, תשנ"ב, 293; 117-120, 24-31, Crawford et al., 1942). דן בר"ג אמנם טוען שהעיר עמדה בחורבנה זמן-מה לאחר הכיבוש החשמונאי, אך עיר שנמחתה לחלוטין לא הייתה אמורה להותיר אחריה שרידים רבי-רושם מסוג זה. בעיה זאת אינה נפתרת גם אם מאמצים את תרגומו החדש של בר-כוכבא. עם זאת, דומני שההצעה שמתוארת להלן עשויה לפתור את השאלה הזאת. אריה כשר טען ששומרון נפגעה יותר מערים אחרות

1. יש לציין שהגזמה היא הסבר מתקבל מאוד על רקע תיאורי מלחמה אחרים בספרות התקופה. לניחות תיאורי מלחמה ספרותיים בעת העתיקה, ראו למשל: שפיגל, תשמ"ו. חשוב לציין שיוסף בן-מתתיהו הושפע במיוחד מתיאורי המלחמה של פוליוס ותוקידידס, ששניהם ידועים אמנם באמינותם ודייקנותם, אך גם כבעלי נטייה לדרמטיזציה של האירועים, כיאה לספרות התקופה. על שאיפתו של פוליוס לדייקנות ראו אצל: בר-כוכבא תשל"ה, ועל תוקידידס אשר נשען על דגמים ספרותיים מעולם הטרגדיות, כמו הומר בטרואה, ראו אצל: Lattimore, 1998, xix.

(Kasher, 1990, 127), והאירוע הזה הביא ליחסים המעורערים בהמשך בין השומרונים ליהודים. עם זאת, נראה שהממצא הארכאולוגי פחות חד-משמעי (על הממצא בחפירות ראו: אביגד, 1992, ושם גם הפניה לחפירות של רייסנר וקרופורד. הם טענו שהעיר שומרון נהרסה על-ידי הורקנוס בשנת 108 לפנה"ס, לא על-סמך הממצאים אלא על-סמך תיאורו של יוסף בן-מתתיהו).

זיקתו של תיאור חורבן העיר שומרון אצל יוסף בן-מתתיהו לנבואת מיכה

ברצוני להציע כיוון שונה במקצת לפתרון הבעיה שהוצגה לעיל – חוסר ההתאמה בין התיאור הקיים בכתביו של יוסף בן-מתתיהו לבין הממצאים בשטח. בספר מיכה (א:ו) התנבא הנביא על חורבן שומרון כך: "וְשָׁמְתִי שְׁמֶרֶון לְעֵי הַשָּׂדֶה לְמַטְעֵי כָרֶם וְהִגַּרְתִּי לְגֵי אֲבָנִיהָ וְיִסְדְּיָהּ אֲגַלֶּה". הנביא מיכה ניבא לשומרון חורבן מוחלט – אבני העיר יגרו לגאיות, יסודותיה יגולו, והעיר כולה תהפוך לאדמת שדה שניתן לנטוע בה כרם, כלומר לא יישאר זכר לעיר.

נראה לי שיש דמיון בין תיאורו של יוסף בן-מתתיהו את כיבושה של שומרון ובין ספר מיכה בפרט לאור תרגומו החדש של ברכוכבא. בתיאורו של יוסף בן-מתתיהו נאמר כי העיר נהרסה לחלוטין, ובנבואת מיכה נאמר כי העיר תיהפך לעי שדה. בתיאורו של בן-מתתיהו נאמר כי העיר קרסה אל הגאיות ובנבואת מיכה – והגרת לגי אבניה. בתיאורו של בן-מתתיהו נאמר כי בתיה קועקעו ונמחה כל זכר של העיר הזאת, ובנבואת מיכה נאמר – כי יסדיה אגלה וכי היא תהפוך ל"מטעי כרם". יוסף בן-מתתיהו, או המקור היהודי שעליו הסתמך, הכיר את נבואת מיכה והתבסס עליה כאשר כתב את תיאורו. אפשר שהרצון ליצור את הרושם שנבואת מיכה התקיימה בחורבן העיר שומרון על-ידי יוחנן הורקנוס הביאה לאי-דיוקים בתיאור החורבן. ייתכן גם שהמחבר רצה ליצור אסוציאציה ספרותית שתוסיף נופך לדבריו. בתרגום השבעים תורגם הפסוק בספר מיכה כך:

καὶ θήσομαι Σαμάρειαν εἰς ὄπωροφυλάκιον ἀμπελῶνος καὶ κατασττάσω εἰς χάος τοὺς λίθους καὶ τὰ θεμέλια αὐτῆς ἀττοκαλύψω χάος τοὺς λίθους καὶ τὰ θεμέλια αὐτῆς ἀττοκαλύψω (בתרגום לעברית: "ועשיתי את שומרון לשטח חקלאי ולמטעי כרם ענבים והורדתי לתהום אבניה ואת היסודות שלה אחשוף").

יש להודות שלא מצאנו התאמה סמנטית בין הפסוק הזה ובין דבריו של יוסף בן-מתתיהו. יוסף בן-מתתיהו ותרגום השבעים לא השתמשו באותן מילים על-מנת לתאר את הגיא או הנחל: בתרגום השבעים נכתב χάος, מילה שאחת ממשמעויותיה היא "תהום", ואילו יוסף בן-מתתיהו כתב: χαράος, שמשמעותה "ערוץ", "גיא", "עמק צר"². עם זאת, בולט הדמיון התכני בתיאורי החורבן כגון: פירוך הבתים, הקריסה והמחיקה המוחלטת. ייתכן שבהזקקת כיבוש יוחנן הורקנוס לנבואת מיכה יש יותר מסתם

2. על האפשרות שיוסף בן-מתתיהו, אשר השתמש בתרגום השבעים לצורך ציון של שמות מקומות ביוונית גילה עצמאות לפרקים, ואולי אפילו נעזר במקורות נוספים, ראו: Regev, 1999. על מידת תלותו של יוסף בן-מתתיהו בתרגום השבעים ראו: Feldman, 1998a, 562.

אסוציאציה מקראית. כאן מסתרת אמירה שלפיה הורקנוס לא היה רק שליט רב כוח שניצח את אויביו, אלא שליח האל שקיים את נבואותיו.³ רעיון זה מתעצם בהמשך, בסיפור על בת קול שהודיעה להורקנוס על ניצחון בניו בקרב על שומרון שיידון להלן. חיזוק לקשר בין יוחנן הורקנוס לספר מיכה ניתן למצוא באזכור של אירוע נוסף בהיסטוריה השלטונית שלו – כיבוש אדומיאה. בסוף פרק א בספר מיכה (פסוקים יג–טו) ישנה קינה שבה נאמר: "רַתֶּם הַמְרַקְבָה לְרַכֵּשׁ יוֹשְׁבֵי לְכִישׁ רֵאשִׁית חֲטָאתַי הִיא לְבַת צִיּוֹן כִּי בָךְ נִמְצְאוּ פִשְׁעֵי יִשְׂרָאֵל. לָכֵן תִּתְּנִי שְׁלוּחִים עַל מוֹרֶשֶׁת גַּת בְּתֵי אֶזְבִּיב לְאֶזְבִּיב לְמַלְכֵי יִשְׂרָאֵל. עַד הִירָשׁ אָבִי לָךְ יוֹשְׁבֵי מְרֹשֶׁה עַד עֲדָלָם יָבֹוא כְבוֹד יִשְׂרָאֵל".

קינה זאת עוסקת בחורבן של מרשה, עדולם, גת ולכיש בידי סנחריב מלך אשור. ערים אלה נמצאות כולן באזור שכבש יוחנן הורקנוס. על הקשר בין הקינה על חורבנה של יהודה, המופיעה בספר מיכה, ובין תיאורי חורבן בתקופה החשמונאית, עמד ירון צבי אליאב. אליאב טוען כי תיאורי חורבנה של ירושלים בימי אנטיוכוס ה-4, כפי שהם מובאים בספר מקבים א, נשענים על הקינה המופיעה בספר מיכה. אליאב ביסס את טענתו על שני ביטויים: "היער" כדוגמה לחורבן, ו"הר הבית". אליאב טען שהמונח "יער", למעט בתיאור החורבן בספר מיכה, שימש במקרא רק בתיאורי שגשוג (אליאב, תשנ"ט, 29–33).⁴ חזקה וברורה יותר היא טענתו של אליאב בדבר הביטוי "הר הבית" שנעשה בו שימוש במקרא אך ורק במיכה ג:יב: "לָכֵן בְּגִלְלָכֶם צִיּוֹן שָׁדָה תִּחְרַשׁ וִירוּשָׁלַם עֵינַי תִּהְיֶה וְהָר הַבַּיִת לְבָמוֹת יַעַר". וכן, בציטוט הפסוק בירמיהו כו:יח: "מִיִּכָּה הַמְוֹרָשִׁית הִיָּה נִבָּא בִימֵי חִזְקִיָּהוּ מֶלֶךְ יְהוּדָה וַיֹּאמֶר אֶל כָּל עַם יְהוּדָה לֵאמֹר כֹּה אָמַר יְיָ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל וִירוּשָׁלַם עֵינַי תִּהְיֶה וְהָר הַבַּיִת לְבָמוֹת יַעַר". על-סמך הביטוי הייחודי הזה טען אליאב שתיאורי חורבן הבית על-ידי אנטיוכוס ה-4, המתואר בספר מקבים, שאובים מנבואת החורבן של מיכה.

מגמות מקראיות בסיפורי התקופה החשמונאית

לפי הצעתי, סיפור כיבושה של שומרון על-ידי יוחנן הורקנוס משתלב במגמה כללית, בדבר זיקתם של תיאורים היסטוריים מן התקופה החשמונאית לסיפורי המקרא אשר עליה הצביעו כבר מספר חוקרים. אוריאל רפפורט (תשס"ד) טען שזיקה זו נובעת משני מקורות, האחד – תחושתם ההיסטורית של החשמונאים, והשני – ניסיונו של בעל הספר לעצב את יצירתו כהמשך של הספרות ההיסטוריוגרפית העברית המשוקעת במקרא (רפפורט,

3. על ההשקפה שלפיה הייתה סגולה מיוחדת בזרע החשמונאים שכן "ניתנה תשועת ישראל בידם", ראו: מקבים א, ה:61–62. על הטענה שאמירה זו חייבת לשקף תחושות מזמנו של הורקנוס, שכן זה זמן כתיבתו של מקבים א, ראו למשל: שצמן, תשס"ג, 143.

4. לעניות דעתי, אליאב לא צדק בטענתו. בנבואות שונות אחרות נעשה שימוש במילה "יער" לתיאור אזור בר פראי ושומם, בהקשרים שליליים למדי: כך, למשל, בהושע ב:יד נאמר: "וַהֲשַׁמְתִּי גִפְנָה וְתִאֲנֶתָה אֲשֶׁר אֶמְרָה אֲתֶנָּה הִמָּה לִי אֲשֶׁר נָתַנּוּ לִי מֵאֲהָבֵי וְשַׁמְתִּים לְיַעַר וְאֶבְלָתֶם חֲנִית הַשָּׂדֶה". כלומר – נבואת זעם היא שהגפן והתאנה יהפכו ליער, שהוא מקומם של חיות השדה, של ההפקרות ושל השממה. במקרים רבים, לרבות בנבואות מיכה והושע, מופיע היער במשמעותו של השם הערבי "וער": אזור טרשים שמצמיח צמחיה דלה, בעיקר שיחים. כך גם "וערה" בערבית פירושו שטח בור שאינו ניתן לעיבוד, ונראה שגם מילים כמו "עריה" ו"ערו" בעברית מקורם מאותו שורש. תודה ליהודה זיו על המידע הלשוני.

תשס"ד, 34; עוד בנושא זה ראו: שטרן, תשכ"ט, 203; רפפורט, תשנ"ד, 239). אליהו ביקרמן הראה שהחשמונאים ראו עצמם כגיבורי התנ"ך לא רק במלחמותיהם עם היוונים, אלא גם בניסיונותיהם להגן על העם מפני התבוללות. הוא השווה בין המאבק האידאולוגי שניהלו החשמונאים במתייוונים, ובין התיאור המופיע בירמיה מד-טו ואילך – שבו טען העם כלפי ירמיה כי בגלל הרפורמה של יאשיהו חרב הבית (Bickerman, 1979, 83-85). התייחסות החשמונאים למלחמתם כאל מלחמת מצווה לפי הדגם המקראי עולה בבירור מתיאור מעשיו של יהודה המקבי בכינוס במצפה. בכינוס הזה יהודה עשה הכנות לקרב, על-פי הלכות מלחמת מצווה ומלחמת רשות, אף כי לא תמיד בהתאמה מלאה.⁵ דוגמה נוספת לשימוש במקרא לצורכי תעמולה של החשמונאים היא בחירתו של יונתן בן-מתתיהו לשבת במכמש (מקבים, א ט:עג). תיאור זה רומז לפעילותו של יונתן בן שאול בספר שמואל א יג-יד.

דב גרא (1989) טען כי סיפור פנייתם של בני דתימה ליהודה מבוסס על המקרא. לדעתו, הסתמכות על המקרא משרתת מגמה אידאולוגית ואינה נאמנה למציאות. גרא עסק בהתאמה שבין סיפור אנשי דתימה לפניית הגבעונים ליהושע, והצביע על דמיון בין המשך אותו הפרק במקבים לנוסחאות מקראיות של בשורות איוב. בפרק מקבים נאמר: "ועוד האגרות נקראות והנה מלאכים אחרים" (מקבים א ה:יד). אפשר למצוא ניסוח זה בספר איוב: "עוד זה מדבר וזה בא" (איוב א:טו-יט), ובספר מלכים: "ועודנו מדבר, והנה" (מלכים א א:מב), וכן במקומות נוספים. לטענת גרא, נראה שכל עניין האגרות מבני דתימה אינו משקף אירוע היסטורי, והתיאור נכתב רק לצורך האדרת שמו של יהודה כמושיעם של בני עמו אשר ישבו בעבר-הירדן, ממש כמו פעילותו של יהושע בסיפור המקראי (גרא, 1989). על דוגמה נוספת, מעניינת במיוחד, הצביע שליט (תשי"א) כשעמד על הדמיון שבין רשימת ערי מואב שנכבשו על-ידי אלכסנדר ינאי (קדמוניות, יג: 395-397), ובין "משא מואב" המופיע בישיעהו טו וברמיהו מח. בקדמוניות היהודים (יד: 18) מסופר שהורקנוס השני, בנו של ינאי, הבטיח לחרתת הנבטי להחזיר לו את 12 הערים שכבש אביו. לכאורה, היה ניתן לצפות שכל ערי הרשימה הראשונה יופיעו גם בשנייה, ולא היא. עם זאת, ישנן מקבילות רבות בין שתי הרשימות, ולפיכך נראה שמקורן זהה. מלבד עובדה זו, מעוררות הרשימות תמיהות נוספות, כיוון שחלק מהמקומות הנזכרים בהן אינם מוכרים לא מן השטח ולא מן המקורות, והם נראים כשיבוש. במאמר מעמיק ניתח אברהם שליט את הרשימות, ולאחר שהראה ששתי הרשימות מבוססות על רשימה אחת, טען שמקורן אינו במפה כלשהי של האזור, או בקרבות עלומים מן ההיסטוריה הצבאית של אלכסנדר ינאי, אלא בהשראתו של "משא מואב" בישיעהו טו וברמיהו מח. בניסיון לנתח את התהליך שעבר על הטקסט, הציע שליט את ההצעה הזאת: לפניו של יוסף בן-מתתיהו עמד ספר מקבים קדום, שלם יותר מזה העומד לפנינו. בספר הזה שולבו מדי פעם קטעי שירה בהקשרים רלוונטיים, כפי שאנו מוצאים בספר מקבים א שבידינו. לעתים היו אלו קטעים בסגנון פסאודו-מקראי, ולעתים קטעים מקראיים ממש, שכן הכותב הרגיש שהכתוב במקרא מדבר ממש על זמנו שלו, כמו בפסוק המפורסם מתהלים עט:ב-ג, המשולב בתיאור רצח שישים החסידים בידי אלקימוס (מקבים א ז:ז). שליט טען כי בתיאור כיבושי ינאי במואב שולב משא מואב מספר ישעיהו, מתוך ראייה שהנבואה התגשמה בידי ינאי. זה לא היה ניסיון לטעון שהערים הנזכרות במשא מואב נכבשו אחת לאחת בידי ינאי, שכן רבים מהן לא היו קיימות בימי הבית השני. אולם יוסף בן-מתתיהו התייחס לשירה זו כאל דיווח

5. הטקסט במצפה מתואר במקבים א ג:46 ר-56. רפפורט (תשס"ד) הפנה לתיאורים מקבילים במקרא. יהודה שחרר לוחמים מהלחימה לפי הקריטריונים המופיעים בספר דברים כ. אף-על-פי שיהודה וצבאו יצאו למלחמת הגנה – שהיא ללא ספק מלחמת מצווה.

היסטורי, והעתיק מתוכה את רשימת הערים. מכאן שמות המקומות התמוהים המופיעים ברשימתו של יוסף בן-מתתיהו (שליט, תשי"א).

על מגמה דומה הצביע גם זאב ספראי בניתוחו של יחסם של החשמונאים לערים הנוכריות בארץ-ישראל (Safrai, 2000, 77). ספראי טען שלחשמונאים, שראו עצמם כממשיכי של יהושע, היה יחס שונה אל הערים הנכריות בתוך הארץ לעומת ערי החוף ועבר-הירדן המזרחי. שוני זה נבע לטענתו מן העובדה שהם החילו על עצמם את ההפרדה המקראית בין מלחמת מצווה – בערים שבתוך הארץ, ובין מלחמת רשות – בערי החוף ובעבר-הירדן המזרחי (קדמוניות, יג: 257).

ואולם, לגבי חורבן העיר שומרון, הממצא הנומיסמטי מעיד שבשומרון הייתה פעילות כלכלית ענפה יחסית, גם בתקופה החשמונאית (Safrai, 2000, 70–72). בשומרון נמצאו שרידי ביצורים הן מהמאה הרביעית לפנה"ס והן מהמאה השנייה לפנה"ס (בר"ג, תשנ"ב, Crawford et al., 1942, 24–31; 293; אביגד, 1992, 1499–1500, 1503). על-סמך ניתוח של תכנית העיר שומרון ציין יורם צפרי, שלפי שרידים מסוימים בקיר התומך בצפון רחבת הפורום, נראה שהבסיס לתכנית סבסטיה הרומית מקורו בעיר ההלניסטית, ושהפורום נבנה בדיוק במקום שבו עמדה האגורה ההלניסטית (צפרי, תשמ"ח, 89). עובדה זו מעידה על רציפות אדריכלית, והיא מנוגדת למשל, לנתק שהיה קיים בין ירושלים של ימי הבית השני (שנהרסה בידי אספסיאנוס), לאיליה קפיטולינה שבנה הדריאנוס בתכנית שונה לחלוטין, מבלי להסתמך על יסודות קדומים.

דומה שהנתונים הארכאולוגיים המעידים על הפולחן בשומרון מלמדים על רציפות אתנית בין התקופה ההלניסטית לתקופה הרומית. כתובת הקדשה מן המאה השלישית לפנה"ס, שנמצאה בעיר, מעידה שבשומרון היה מקדש לאיסיס-סרפיס. המקדש אמנם נהרס, והריסתו מיוחסת לכיבוש יוחנן הורקנוס, אך הפולחן המרכזי בתקופה הרומית בעיר היה פולחן קורה-פרספונה. מסקנה זו נקבעת לפי המטבעות, לפי שרידי מקדש שנבנה באותו מקום ממש (צפרי, תשמ"ח, 103, 202) ולפי כתובת הקדשה שהתגלתה בבור באצטדיון. חוקרים רבים סבורים שהפולחן הזה שימש כצורתו הרומית של פולחן איסיס-סרפיס.⁷ מכאן שהעיר שומרון לא חרבה עד היסוד.

השפעה אחרת של המקרא על ההיסטוריה החשמונאית עולה מתוך כתבי כת מדבר יהודה. בכתבים אלה ישנן השוואות בין מעשיהם של מושלי בית חשמונאי לסיפורי המקרא על-מנת לטעון כנגד מושלים אלה. עדות מסוג זה, הנוגעת ככל הנראה ישירות לכיבוש שומרון, הביא חנן אשל על-סמך פסקה המופיעה הן ב-4Qtest, והן ב-4QpsJoss. בקטע

6. ספראי בדק כיצד תיאר יוסף בן-מתתיהו מאורעות הקשורים בכיבוש החשמונאי של ערי ארץ-ישראל. הוא הראה שלעתים קרובות תיאר יוסף בן-מתתיהו הרס של ערים בידי החשמונאים ובנייתם מחדש בימי פומפיאוס או גביניוס, אך במקומות אחרים הוא ציין לגבי אותן ערים שהן לא נבנו מחדש אלא רק שוחררו (Safrai, 2000). על-סמך הממצא הארכאולוגי הראה ספראי שחלק מן הערים אכן נהרסו לחלוטין, למשל מרישה, ואילו ערים אחרות סבלו רק מיירידה בתפקודן, למשל קיסריה. ספראי טוען שהתיאורים מבוססים על התנ"ך. גם שצמן מביא דיון דומה על גורלן של הערים ההלניסטיות בתקופה החשמונאית. הוא מצביע על אותן הבעיות בהשוואה בין תיאור ההרס לעובדה שבגיניוס ופומפיאוס לא תוארו כמי שבנו ערים מהיסוד אלא כמשחררים, והציע מספר פתרונות אפשריים אחרים לסתירה זו (שצמן, תשנ"ב, 58–64).

7. על העדויות השונות לפולחנות העיר ניתן לקרוא סיכום ממצא אצל: פרידהיים, תשנ"ו. על הזיהוי בין פולחנות איסיס-סרפיס לפולחן קורה-פרספונה וההמשכיות שמתקיימת בהם, ראו: כשר, תשמ"ח, 14–16, 45; Flusser, 1975.

הנדון מסופר על הקללה שהטיל יהושע על בונה יריחו. בקטע מקומראן מקולל אדם מימי הבית השני, שהלך בעקבות חיאל בית האלי ובנה את יריחו. ואף הוא איבד את בניו בשל המעשה הזה. הפסקה המופיעה במגילות משתמשת בצירופים מקראיים על-מנת להשמיץ את הורקנוס ואת בניו. אחד הצירופים הוא "כלי חמס". אשל הראה שהקטע נכתב, ככל הנראה, בסמיכות לבניית הארמונות החשמונאיים ביריחו (Eshel, 1992). לטענתו, נראה שאת ביקורתם של אנשי קומראן על בניית הארמונות ביריחו הביעו כותבי המגילה באמצעות השוואה בין הורקנוס, שבנה את יריחו, לחיאל בית האלי. שני בניו המתים של הורקנוס – אנטיגונוס ואריסטובולוס, היו ראייה להתגשמות הקללה של יהושע. השימוש בביטוי "כלי חמס", נועד לרמוז לאירוע היסטורי נוסף המיוחס לבניו של הורקנוס. מחבר הפסקה השווה את כיבוש שומרון בידי בניו של הורקנוס לכיבוש שכם בידי שמעון ולוי, שעליהם אמר יעקב "כָּלֵי חֲמָס מְכַרְתִּיהֶם" (בראשית, מט:ה), שכן בשני המקרים שני בנים הרסו עיר שעה שאביהם ואחיהם לא השתתפו במלחמה.⁸

מקורותיו של יוסף בן-מתתיהו על ימיו של יוחנן הורקנוס הראשון

מקובל להניח שיוסף בן-מתתיהו הסתמך כמעט באופן בלעדי על ספר מקבים א בכל הנוגע לאירועים שקדמו לימי שלטונו של שמעון בן-מתתיהו. מניחים שהיה לפניו עותק יווני של ספר מקבים א, ולפי דעות אחרות היה זה נוסח עברי, השונה במקצת מן הנוסח שבידינו (Gafni, 1989). אשר לתולדות הממלכה החשמונאית מימי שמעון ואילך, הדעה הרווחת במחקר היא שיוסף בן-מתתיהו הסתמך בתיאור תקופה זו בראש ובראשונה על ניקולאוס איש דמשק, ורוב החוקרים סבורים שהוא גם המקור לסיפור כיבוש שומרון. ברור גם שניקולאוס עצמו לא היה מקור ראשוני לרוב הסיפורים, והוא הסתמך על היסטוריונים אחרים. תיאורים נוספים שימשו את יוסף בן-מתתיהו לתיאור תולדותיה של התקופה החשמונאית – סטראבון, טימאגוס והיסטוריונים הלניסטיים אחרים, וכן מסורות יהודיות שקצתן הגיעו אלינו במקביל אף ממקורות אחרים (בעיקר מן התלמוד הבבלי, מן הפירוש למגילת תענית – הסכוליון, וממדרשים שונים; גרא, 1989; Willrich, 1895, 95–91). התעודות המופיעות בקדמוניות היהודים ספק אם מקורן בציטוטים מספרים אחרים או בחומר ארכיוני שאליו הגיע יוסף בן-מתתיהו.⁹

יש לציין שאת תמצית תיאור כיבוש העיר שומרון, כלומר את העובדה שהעיר שומרון נהרסה עד היסוד – הביא יוסף בן-מתתיהו כבר במלחמת היהודים, (א, 64–66): "... ואחרי כן לכדו את העיר והרסו אותה עד היסוד ואת יושביה מכרו לעבדים..." (שטרן, תשל"ב/א, 26–27; תשל"ב/ב; Barag, 1992–3; Feldman, 1994, 43).

8. עמדתו מנוגדת לגישתו של רפפורט (תשנ"ד, 238–239), שטען כי החשמונאים במעשיהם הונחו על-ידי שיקולים דתיים והרצון לקיים את ציווי התורה ולחזור על מעשי האבות. אני מנסה לטעון שהחשמונאים היו כנראה מעשיים יותר והרסניים פחות ביחסם לשומרון בפועל (Safrai, 2000, 77), אך טרחו לתעד את ההיסטוריה באופן שישקף את קיום הצווים הדתיים ואת החזרה על מעשי אבות כפי שקובע רפפורט.

9. על טימאגוס כמקור ראוי: שטרן תשנ"ג, על סטראבון כמקור ראוי: שטרן, תשל"ל. בר-כוכבא (Bar-Kochva, 1989), בר-כוכבא תשנ"ג; תשנ"ז/א; תשנ"ז/ב; תשנ"ח; תשס"א). טען שכל דיון בסטראבון מחייב התעמקות במקורותיו שלו, כיוון שגם סטראבון הוא מקור ביניים בלבד בכל הנוגע לתקופה החשמונאית. לטענתו, משלב סטראבון בעיקר שתי עדויות: בכל מה שנוגע למדינה החשמונאית הוא מצטט את פוסידוניוס איש אפמאה, ובמה שנוגע לבית תלמי הסתמך בסטראבון, לטענת בר-כוכבא, בעיקר על טימאגוס איש אלכסנדריה. בר-כוכבא טוען שאמינותו ההיסטורית של פוסידוניוס נמוכה מאוד ושגם כתיבתו של טימאגוס טרם נחקרה דיה.

לגבי ניקולאוס איש דמשק, נראה שהמקור העיקרי שלו לתיאור תקופתו של יוחנן הורקנוס היה פוסידוניוס מאפמאה.¹⁰ אמת היא שניקולאוס איש דמשק הביא את סיפורי התנ"ך, וסיפר על מספר דמויות מקראיות, כגון: אברהם, נח, משה, דוד ועוד, אולם ניכר כי מקורותיו לסיפורים אלה לא היה התנ"ך, אלא סיפורים שונים שרווחו במרחב השמי. ברור אפוא שהידע שהיה לו על התנ"ך לא אפשר ליצור הקבלה בין סיפור כיבוש שומרון על-ידי יוחנן הורקנוס ובין נבואת מיכה.¹¹ לפיכך, אפשר שהרמיזה לספר מיכה היא פרי עטו של יוסף בן-מתתיהו או שמקורה בחיבור ספרותי יהודי שעמד לפני יוסף בן-מתתיהו.

כדי לבדוק את ההשערה שיוסף בן-מתתיהו הוא שקשר את הפסוק בספר מיכה לתיאור כיבוש שומרון, יש לברר מה הייתה מידת החופש שנטל לעצמו יוסף בן-מתתיהו בכתיבת דברי ימיה של התקופה החשמונאית, את נטיותיו האישיות ואת ההתאמה של הדברים למגמה הכללית של ספריו. עצמאות שכזו אינה אופיינית ליוסף בן-מתתיהו בתיאורו את התקופה החשמונאית. הוא הגיש חומר שנאסף ממקורות שונים ונערך על ידיו. הוא נעזר בכל מקור אפשרי, גם כאשר המקורות השונים שיקפו מגמות סותרות, ואכן ניתן למצוא לא מעט סתירות כאלה בכתביו (שמחוני, 1968, 26–27).

נראה לי שיוסף בן-מתתיהו שאב כנראה את הרמז המקראי המופיע בתיאור כיבוש שומרון ממקור ספרותי יהודי. כפי שהוזכר לעיל, קיימים בספרות חז"ל אזכורים שונים לימיו של יוחנן הורקנוס. מרבית הסיפורים הללו נושאים אופי אגדי, ולקצתם קיימות מקבילות מובהקות בכתביו של יוסף בן-מתתיהו. כך למשל, התיאור שלפיו יוחנן הורקנוס היה פרושי רוב ימיו, ורק לקראת מותו הפך צדוקי, מופיע גם בספרות חז"ל וגם אצל יוסף בן-מתתיהו (בבלי, ברכות, כט, ע"א, ובמקבילות נוספות). אגדה נוספת, המופיעה במקורות חז"ל, היא "סיפור הסעודה" שערך יוחנן הורקנוס או ינאי לחכמי הפרושים, אשר הביאה לקרע ביניהם. בספרות חז"ל, אגדה זו מתוארכת לימיו של ינאי, אך בכתביו של יוסף בן-מתתיהו היא מתוארכת לימיו של יוחנן הורקנוס. אחד הפרטים המופיעים גם אצל יוסף בן-מתתיהו, וגם בספרות חז"ל, נוגע ישירות לכיבוש שומרון, שכן הוא קשור על-פי יוסף בן-מתתיהו לאחד משלבי הלחימה על העיר. לפי אגדה זו, נכנס יוחנן הורקנוס להקטיר קטורת בהיכל, במסגרת תפקידו ככוהן, ושמע בת קול שסיפרה לו על ניצחון בניו במלחמה. לפי ספרות חז"ל הייתה זו מלחמה באנטיוכיה, שכן בת הקול אמרה: "נצחו טליא דאזלי לאגרא קרבא באנטיוכיה". ואולם, בתיאור המופיע בכתביו של יוסף בן-מתתיהו משויכים הדברים למלחמה באנטיוכוס, שבמסגרתה נכבשה העיר שומרון. סיפור זה הופיע אצל יוסף בן-מתתיהו כהמשך ישיר לשורות שצוטטו בפתח המאמר הזה, וזה מחזק את ההשערה שבכל הנוגע לכיבוש שומרון, הסתמך יוסף בן-מתתיהו לא רק על ניקולאוס איש דמשק אלא גם על מקור יהודי.

מקור יהודי נוסף שהתייחס לכיבוש שומרון הוא מגילת תענית, שבה נאמר שלא להתענות בכ"ה בחשוון, יום כיבוש שומרון. כל מפרשיה, חוקרי המגילה, מסכימים שחג זה נקבע לכבוד כיבוש שומרון על-ידי יוחנן הורקנוס. עם זאת, בניגוד לשתי הדוגמאות הקודמות – במקרה זה אין הקבלה ברורה בין מגילת תענית לכתביו של יוסף בן-מתתיהו.

10. סטראבון, כמו ניקולאוס, הסתמך לא מעט על פוסידוניוס. דעותיו של האחרון על היהודים, ובעיקר מידת תלותו של סטראבון בפוסידוניוס בכל הנוגע לדת היהודית, נותחו על-ידי שטרן (תש"ל); ברכוכבא (תשנ"ז/א); לודלם (תשנ"ז).

11. שטרן (תשל"ב/ב, 375), טען גם הוא כי אין ספק שלפני ניקולאוס איש דמשק לא עמדו מקורות יהודיים

ניכר איפא שנוסף על כתביהם של ההיסטוריונים הזרים השונים, הכיר יוסף בן-מתתיהו גם מסורות יהודיות הנוגעות לתקופה החשמונאית בכלל, ולימי יוחנן הורקנוס הראשון בפרט. מקצת הפרטים שהופיעו בתיאור היהודי משוקעים בספרות התלמודית. ייתכן שהיה זה קובץ מסודר יותר, מעין תיאור שהמשיך את ספר מקבים א, אשר קיומו נרמז בסופו של ספר המקבים הנמצא בידינו (מקבים א, טז). אפשר שמקור יהודי עלום זה הוא המקור לקשר של תיאור כיבוש שומרון על-ידי יוחנן הורקנוס הראשון, כפי שתיארו יוסף בן-מתתיהו, לנבואת מיכה.

סיכום

לאור ניתוח הדברים שהובא לעיל, נראה שאין ליחס משמעות ריאלית לפרטים המופיעים בתיאור כיבוש שומרון על-ידי יוחנן הורקנוס בכתביו של יוסף בן-מתתיהו. הפרטים המופיעים בתיאור זה משתלבים במגמה כוללת של השפעת המקרא על תיאורים היסטוריים, האופיינית לסיפורי הכיבוש והמלחמה שאירעו בתקופה החשמונאית. מכאן שמיותר לחפש היכן בדיוק נמצא הגיא שאליו קרסו אבני שומרון, וראוי לברר מה היו אבני הבניין הספרותיות שמהן נבנה תיאור הכיבוש.

הבעת תודה

הרעיון שמובא במאמר זה נהגה לראשונה בעת לימוד מסכת ברכות (דף נח, ע"א) בקבוצת הלימוד "תורה לשמה", במסגרת "שישי נשי" של בית המדרש במדבר בירוחם. המאמר מוקדש לחברותי מקבוצה זו. תודתי נתונה לפרופ' זאב ספראי, לגב' דינה גולדברג ולדרי' אבי פאוסט על ההערות המועילות ועל הייעוץ.

רשימת מקורות

אביגד 1992:

"שומרון (העיר)", בתוך: אי שטרן (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל**, ירושלים, עמי 1493–1503.

אליאב י"צ, תשנ"ט;

רר ללא בית: הר הבית מחורבן בית שני ועד אמצע המאה החמישית – מציאות ואידיאה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים.

בן-מתתיהו יוסף;

מלחמת היהודים, תרגם ש' חגי, ראובן מס, ירושלים, תשנ"ג.

בר"ג ד', תשנ"ב;

"המבצר המלכותי של הורדוס בשומרון סבסטי", **ארץ-ישראל**, כג, עמי 293–301.

בר כוכבא ב', תשל"ה;

"גרסתו של זינון על קרב פניאון (פוליביוס טז, 18–19)", בתוך: ב' עודד, אי רפפורט, ע' שוחט וי' שצמילר (עורכים), **מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל**, אוניברסיטת חיפה, עמי 43–57.

בר כוכבא ב', תשנ"ג;

"על יוספוס וספרי המקבים, פילולוגיה והיסטוריוגרפיה", **תרביץ**, סב, עמי 115–132.

בר כוכבא ב', תשנ"ז/א;

"היהדות של משה' והיהדות של ימי בית שני – האתנוגרפיה היהודית של סטראבון", **תרביץ**,

סז, עמי 297–336.

- בר כוכבא ב', תשנ"ז/ב;
 "אנטיוכוס החסיד והורקנוס הטיראן - פרק בהיסטוריוגרפיה של מדינת החשמונאים", **ציון**,
 סא, עמ' 296-336.
 בר כוכבא ב', תשנ"ח;
 "אריסטו, היהודי המלומד ו"הקלנים" ההודיים", **תרביץ**, סז, עמ' 435-481.
 בר כוכבא ב', תשס"א;
 "מחקר תקופת הבית השני - הכשרה, אמצעים, שיטות ויעדים", **קתדרה**, 100, עמ' 122-164.
 בר כוכבא ב', תשס"ג;
 "כיבוש העיר שומרון בידי יוחנן הורקנוס: העילה להטלת המצור, היישוב היהודי בחבל עקרבה,
 והריסת העיר סמאריה", **קתדרה**, 106, עמ' 7-34.
 גרא ד', 1989;
 "לאמינות קורות בני טוביה", בתוך: א' כשר, ג' פוקס וא' רפפורט (עורכים), **יוון ורומא בארץ
 ישראל: קובץ מחקרים**, ירושלים, עמ' 68-84.
 כשר א', תשמ"ח;
**כנען, פלשת יוון וישראל - יהודים והערים ההלניסטיות בתקופת הבית השני (332 לפנה"ס
 - 70 לסה"נ)**, ידי יצחק בן-צבי, ירושלים.
 לדלם א', תשנ"ז;
 "אלוהי משה אצל סטראבון", **תרביץ**, סו, עמ' 337-349.
 לוריא ב"צ, תשי"ד;
מגילת תענית: פרשיות בתולדות מדינת החשמונאים לאור משנה קדומה, ירושלים.
 ספראי ז', תש"ס;
 "ייחודה של ארץ ישראל החשמונאית", בתוך: י' שוורץ, ז' עמר וע' ציפר (עורכים), **ירושלים וארץ
 ישראל, ספר אריה קינדלר**, תל-אביב, עמ' 70-88.
 צפריד י', תשמ"ח;
**ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי: הממצא הארכאולוגי והאמנותי,
 ירושלים.**
 רפפורט א', תשנ"ד;
 "הערים ההלניסטיות וייחודה של ארץ-ישראל בתקופה החשמונאית", בתוך: א' רפפורט וי' רונן
 (עורכים), **מדינת החשמונאים: לתולדותיה על רקע התקופה ההלניסטית**, ירושלים תל-אביב,
 עמ' 231-242.
 רפפורט א', תשס"ד;
ספר מקבים א': מבוא, תרגום ופירוש, ירושלים.
 שטרן מ', תשכ"ט;
 "ימי הבית השני", בתוך: ח"ה בן ששון (עורך), **תולדות עם ישראל**, א, תל-אביב.
 שטרן מ', תשל"ל;
 "דברי סטראבון על היהודים", בתוך: מ' דורמן, שי ספראי ומ' שטרן (עורכים), **מחקרים
 בתולדות ישראל ובלשון העברית: ספר זיכרון לגדליהו אלון**, תל אביב, עמ' 169-191.
 שטרן מ' תשל"ב/א;
התעודות למרד החשמונאים, תל-אביב.
 שטרן מ', תשל"ב/ב;
 "ניקולאוס איש דמשק כמקור לתולדות ישראל בימי בית הורדוס ובית חשמונאי", בתוך: ב' אופנהיימר
 (עורך), **המקרא ותולדות ישראל: מחקרים לזכרו של יעקב ליוור**, תל אביב, עמ'
 375-394.

שליט א', תש"ד;

יוסף בן־מתתיהו, קדמוניות היהודים, ב, מוסד ביאליק, ירושלים.

שליט א', תשי"א;

"על כיבושי אלכסנדר ינאי במואב", ארץ־ישראל, א, עמ' 104–121.

שליט א', תשכ"ג;

יוסף בן־מתתיהו, קדמוניות היהודים: הספרים אחד־עשר – עשרים, ירושלים.

שמחוני י"נ, 1968;

יוסף בן־מתתיהו: תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, תל־אביב.

שפיגל נ', תשמ"ו;

מלחמה ושלום בספרות היוונית העתיקה, מאגנס, ירושלים.

שצמן י', תשנ"ב;

"החשמונאים בהיסטוריוגרפיה היוונית־הרומית", ציון, נז, עמ' 5–64.

שצמן י', תשס"ג;

"היחסים בין יהודים לנכרים בדורות הראשונים של החשמונאים לפי מקורות בני הזמן", בתוך:

א' אופנהיימר, מ' מור, ג' פסטור וד' שוורץ (עורכים), יהודים ונכרים בימי הבית השני המשנה

והתלמוד, יד יצחק בן־צבי, ירושלים, עמ' 142–158.

Barag D., 1992–3;

"New Evidence on the Foreign Policy of John Hyrcanus I", *Israel Numismatic Journal*, 12, pp. 1–12.

Bar-Kochva B., 1989;

Judas Maccabaeus, Cambridge.

Bickerman E., 1979;

The God of the Maccabees, Brill, Leiden.

Crawfoot J.W., Kenyon K.M. & Sukenik E.L., 1942;

The Buildings at Samaria, London.

Eshel H., 1992;

"The Historical Background of the Peshar Interpreting Joshua's Curse on the Rebuilder of Jericho", *Revue de Qumran* 15, pp. 409–420.

Feldman L.H., 1994;

"Josephus' Portrayal of the Hasmoneans Compared with 1 Maccabees", in: F. Parente & J. Sievers (eds.), *Josephus and the History of the Greco-Roman Period*, Leiden – New York – Köln, pp. 41–68.

Feldman L.H., 1998a;

Studies in Josephus' Rewritten Bible, Leiden.

Feldman L.H., 1998b;

Josephus's Interpretation of the Bible, Berkeley.

Flusser D., 1975;

"The Great Goddess of Samaria", *Israel Exploration Journal*, 25, pp. 13–20.

Gafni I.M., 1989;

"Josephus and I Maccabees", in: L.H. Feldman & G. Hata (eds.), *Josephus, the Bible, and History*, Leiden, pp. 116–131.

- Kasher A., 1990;
Jews and Hellenistic Cities in Eretz-Israel, Tübingen.
- Lattimore S., 1998;
Thucydides, The Peloponnesian War, Indianapolis
- Regev E., 1999;
"Josephus on Gibeah: Versions of a Toponym", *JQR*, 89, pp. 351–359.
- Safrai Z., 2000;
"The Gentile Cities of Judea: Between the Hasmonean Occupation and the Roman liberation", in: G. Galil & M. Weinfeld (eds.), *Studies in Historical Geography and Biblical Historiography – Presented to Zecharia Kallai*, Leiden.
- Willrich H., 1895;
Juden und Griechen vor der Makkabäischer Erhebung, Göttingen.